Христо Трендафилов (Шумен)

ХАЗАРСКАТА ПОЛЕМИКА НА КОНСТАНТИ-КИРИЛ И СТАРОБЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА ОТ КРАЯ НА IX-ТИ – НАЧАЛОТО НА X-ТИ ВЕК

1. Хазарската полемика на Константин-Кирил като агиографски и исторически факт

1.1. *Известие на житиеписеца в X-та глава на ЖК.* Както е известно, Хазарската полемика на Константин-Кирил обхваща IX—XI глава от текста на неговото Пространно житие (ЖК). В края на X-та глава е поместено извънредно важно съобщение на агиографа, според което Методий е превел книгите (беседите) на своя брат, като ги е разделил на осем слова. От своя страна житиеписецът е подбрал само откъси, за да даде представа за полемическото умение на Константин: ѡ мнозѣ же оубѡ се мы, вкрацьше, въ малѣ положихѡмь еликѡ памѣти ради. А нже хощеть съвръшеньнѣи сихъ бесѣдь искати и стыихъ, въ книгѣхъ его обрѣщеть ѥ, елико прѣложи оучитель нашь архиепископь Меѳодиѥ, раздѣль ѥ на ѡсмь словесь[1].

Съобщението изглежда достатъчно категорично, но същевременно крие много неизвестни. Дали тук се имат предвид всички съчинения на Константин, или само неговите полемически трудове? Или ако става дума именно за преният в Хазарския каганат, то само дискусията с юдеисти ли се визира, или и с хазари и мюсюлмани, които също се намесват в техния край? Кое е предизвикало превода на Константиновите „книги" и защо са били разделени на осем „слова"? Като оставим по необходимост настрана съмненията в реалността на дискусията и самото съчинение (те до голяма степен са преодолени в науката), ще изложим накратко опитите за интерпретация на известието за „книгите" и „словата" на Константин в исторически и литературен план и ще засегнем някои аспекти на неговата възможна рецепция в старобългарската литература от IX—X век.

1.2. **Книгите на Константин-Кирил и словата на Методий в славистичната наука**

1.2.1. *Концепция на А. Воронов*[2]. Като отхвърля мнението, че съчинението (книгите) на Константин е написано в качеството на мисионерски отчет пред императора и патриарха[3], А. Воронов приема, че то е представлявало обща полемична творба на бъдещия славянски просветител. Тя е била създадена с оглед интересите на византийската църква и насочена срещу остатъците от иконоборчеството, срещу съществуващите на територията на империята юдеизъм и мюсюлманство. Според изследователя приспособяването на това общо съчинение към отделните мисии и полемики на Константин е дело на житиеписеца, който е допуснал в случая известна свобода и дори самата представа за мисиите е възникнала под влияние на съчинението. В полза на това говорели някои прояви на вулгаризация и недопустими за догматичната ерудиция на Константин

повърхностни трактовки. Съществен е изводът на Воронов, че съчинението няма кабинетно-теоретичен характер, а издава живата реалност на спора: „. . . беседы эти не кабинетное сочинение, а произведение полемиста, лицом к лицу стоявшего с книжниками“[4]. Но, от друга страна, руският учен смята известието на агиографа за Методиев превод за по-късна добавка, която не се съгласува с другите сведения за Методий в ЖК. Воронов отхвърля в този план и опита на О. М. Бодянски да свърже битуващата в ръкописната традиция от XII в. нататък Книга Кирилъ Словенскій, защото това наименование е било вече нарицателно и лишено от исконното си съдържание[5].

1.2.2. *Концепция на Фр. Дворник — Т. Мориасу*. Важен от конфесионална гледна точка е опитът за тематична диференциация на Хазарската полемика, който прави Фр. Дворник. Като включва в нея и преният с мюсюлмани в XI-та глава на ЖК, изследователят я разчленява на следните проблеми и части:

I част — спорове за Св. Троица, въплъщението и изкуплението;

II част — Мойсеевия закон, Месия, богоизбран народ, култа към образите;

III част — истинската вяра и превъзходството на християнския морал[6].

Този подход и произтичащото от него тематично разчленяване са почти изцяло възприети и частично допълнени от японския славист Тацуя Мориасу. И според неговата систематизация първата част на диспута се заема от темите за Троица, въплъщението и изкуплението, докато втората се детайлизира в девет пункта: 1. Законът на Мойсей и договорът на Мойсей с Бога. 2. Обрязване. 3. Месия. 4. Желязното царство на пророк Данил. 5. Пророчеството на Исай. 6. Богоизбран народ. 7. Кръщение. 8. Иконопочитание. 9. Хранителни забрани. Третият раздел обхваща истинската вяра, превъзходството и Мохамед[7]. Мориасу приема, че изложението на преният при хазарите не следва тяхната реална логика, а включването им под формата на откъси в ЖК отразява политическата позиция на византийската църква[8].

1.2.3. *Концепция на Е. Георгиев*. Българският изследовател Е. Георгиев (чиито заслуги за кирило-методиевистиката са добре известни) също се опитва да определи състава на Константиновите „книги“. Съгласно неговата хипотеза на всяка „книга“ отговаря отделно „слово“, т.е. той приравнява значението на обозначителните лексеми „книга“ и „слово“. И съответно в техния състав според Е. Георгиев са влезли записи на четирите диспута на Константин (със свалените патриарх-иконоборец Йоан VII Граматик, със сарацините в Багдатския халифат, с евреи-юдеисти в Хазарския каганат и с триезичници във Венеция), три съчинения, посветени на откриване мощите на Климент Римски в Херсон (разказ, похвално слово и химн) и преводът на еврейска граматика[9]. Тази интересна концепция обаче е с твърде хипотентично изходно положение[10] и освен това не се подкрепя от по-нататъшните думи на агиографа: Н тоу вдрнть словесноую снлоу ѡ бжіе блг҃тн, ꙗко н пламень горещін на протнвныѣ (с. 101). От тях следва, че словата са имали изключително полемически характер, поради което е невъзможно в техния състав да бъдат включени ред посочени от изследователя съчинения (цикълът произведения за Климент Римски и преводът на еврейската граматика) поради неполемичната им специфика.

1.2.4. *Нови интерпретации*. Изхождайки от факта, че в съобщението на автора на ЖК се визират само полемически книги, и че то се помества във всички преписи на житието в края на X-та глава[11], след полемиката с

юдеисти (приемайки по този начин, че то се отнася само до нея и я отграничава от другите полемики в житието), подложихме на разбор тази дискусия. Като ориентир бяха използвани намесите на житиеписеца, които диференцират разискваните проблеми. Обобщавайки системата на тяхното представяне и обсъждане, приехме, че на всяко от осемте слова, на които Методий е разчленил полемиката, отговаря отделен проблем. Или, по реда на тяхната последователност, в IX—X глава на ЖК са изложени спорове по следните въпроси: 1. Троица. 2. Въплъщение. 3. Стар и Нов завет. 4. Пророчества за идването на Христос. 5. Богоизбран народ. 6. Обрезание. 7. Иконопочитание. 8. Ритуални забрани[12]. Що се отнася до конкретните причини за Методиевия превод и непосредствената функция на осемте слова, ние предположихме, че то е предизвикано от наличието на юдейска пропаганда при западните славяни, а словата вероятно са обслужвали великоморавската църква в борбата с нея[13].

В последно време това повече логическо предположение намери реално потвърждение в кратката, но съдържателна работа на Й. Шашел „Мотивите за превода на гръцките съчинения на Константин Философ на старославянски език“ (ЖК, гл. IX—XI)[14]. В нея са изнесени археологически данни за многобройни юдейски погребения, открити на територията на Панония и датиращи от кирило-медотиевско време. Следователно, има основания да се мисли, че върху основата на полемическото съчинение на своя брат Методий е изготвил ръководства в хомилетична форма на славянски език, които да помагат на местния слабоподготвен клир в борбата с юдеизма. Наблюденията на Шашел се градят на фактически материал и поради това заслужават доверие; така те потвърждават и автентичността на известието на агиографа в края на X-та глава на ЖК.

Между по-новите разработки би трябвало да се отбележат също така опитът на Мишел ван Есбрук да свърже хазарската полемика на Константин с Кавказкия агиографски субстрат[15], както и обобщаващата статия на Джорджо Дзифер, в която се прави рекапитулация на проучванията в скептичен дух[16]. Аспекти на същата проблематика са засегнати и в работата на В. Панайотов, включена в настоящия сборник[17].

Очевидно Хазарската полемика на Константин (както и целият кръг от въпроси, които поражда Хазарската мисия) навлиза в нов изследователски етап. Един от най-съществените проблеми тук е рецепцията на тази полемика в старите славянски литератури. В предишни свои работи се опитахме да проследим отражението на дискусията с привърженици на юдеизма в ЖК в някои полемични и екзегетически съчинения като Тълковната палея, Словеса святыхь пророкъ[18], Речта на Философа в Руската Повесть временных лет[19], Просветителя на Йосиф Волоцки[20]. Специално взаимовръзката между ЖК и Тълковната палея бе значително разширена върху основата на цитати от Петокнижието на Мойсей[21]. Безспорно обаче се откроява проблемът за първоначалното (пряко или типологическо) отражение на Хазарската полемика в старобългарската книжнина от IX—X в., както и за причините на една подобна рецепция (доколкото тя съществува).

2. **Традицията на Хазарската полемика в България.**

2.1. *Юдейска пропаганда в България*. Сведенията за юдейска пропаганда в България възхождат към драматичната епоха на нейната християнизация (при това те показват известни успоредици с полемиката в IX—X глава на ЖК — факт, който илюстрира типологията на противоюдейската екзегеза в наскоро покръстените народи). В настъпилия верски хаос и

политическа несигурност, в условията на сложната дипломатическа игра, която българският княз Борис-Михаил води между Византия и Рим[22], се създават неизбежно предпоставки за проникването на други религии и даже на еретически учения. Представа за този конфесионален разнобой ни дават най-напред Отговорите на папа Николай I по допитванията на българите. Този така важен за нашата история латински паметник съдържа пасажи, които говорят за наличието на юдейска пропаганда в изправената пред проблемите на избора българска държава[23].

Така например в Отговор 10, както и навсякъде, е цитиран най-напред въпросът на българите „Вие желаете да узнаете дали е позволено на някого да върши каквато и да е работа в съботния ден". В отговора е използуван текст на папа Григорий и се споменава за юдейска пропаганда: „Затова, казва често споменуваният папа Григорий, обръщайки се към римляните: „До мен дойде вестта, че някои хора с извратен вкус са посеяли върху вас някои криви и противни на светата вяра неща, тъй че забраняват да се върши нещо в съботния ден. Но как другояче бих нарекъл тия хора, освен проповедници на Антихриста? Та той като дойде, ще накара да се опазва от всяка работа съботният и господен ден, понеже се преструва, че умира и възкръсва, и също иска да тачи съботата, понеже подбужда народа да юдействува, за да възвърне отхвърления обред на закона и да си присвои вероломството на юдеите. Впрочем онова, що се казва чрез пророка: Да не внасяте товари през вратите си в съботния ден! (Йеремия 17; 24, 27), е могло дотогава да се спазва, докато е било позволено да се съблюдава законът съгласно буквата. Но откакто се появи благодатта на Всемогъщия бог, господа нашего Исуса Христа, наставленията на закона, които са изказани образно, не могат да се спазват буквално (Послание до Тит 2, 11). Защото, ако някой каже, че относно съботата трябва да се спазва, необходимо е да се каже, че и кръвни жертви трябва да се въздават, и също да се каже, че наставлението за обрязване на тялото трябва чак досега да се прилага". (с. 75)

Както се вижда от пасажа, тук са засегнати проблеми като почитането на съботата, кръвната жертва и обрезанието. От своя страна Отговор 43 е предизвикан от въпроса на българите „Какви животни и птици е позволено да ядем. . .". Папа Николай отговаря, като се позовава на Битие 9; 2, 3 — цитат, който откриваме и в X-та глава на ЖК, макар да е използуван от Константин в спора за Стария и Новия завет:

Отговори на папа Николай	ЖК
Всички морски риби в ръцете ви са предадени. Всичко, което се движи и живее, ще ви служи за храна, както зеленчукът (с. 94).	Въса ѣдите, ꙗко и зелїе травное єлнко на нб҃а и єлнко на земли, и єлнко въ водахъ (с. 98).

По-нататък обаче, в Отговор 43 се цитира Посланието до Тит 1; 15, който в същия контекст (спор върху ритуалните забрани) намираме и в ЖК:

Всичко е чисто за чистите, а за осквернените и неверните нищо не е чисто (с. 94). Малко по-нататък имаме отново „Всичко е чисто за чистите" (94—95).	Въса бо чиста чистым҃ соуть, а оскврьнѣнны҃ съвѣсть ѥ҆ оскврьнѣна (с. 101).

В отговор 90 този въпрос е повдигнат отново: Вие питате дали е позволено да се ядат животни или птици, ако бъдат умъртвени без нож и

издъхнат само от удара на човек (с. 117). Папата разрешава, като се опира на съчинението на Августин „Против Фауст манихея", където е цитиран Матей 15; 11. „Не това, що влиза във вашите уста ви осквернява, а това, що излиза" (с. 117). Много важно е и известието в Отговор 104, което не оставя съмнение за присъствието на евреи в тогавашна България: Вие твърдите, че от някой евреин, неизвестно дали е християнин или езичник, мнозина били кръстени в Отечеството ви, и питате как трябва да постъпите с тях. . . Но преди всичко трябва да се изследва дали този евреин е бил в онова време християнин или езичник, или отпосле е станал християнин (122—123).

Другите преки известия за присъствие на юдеизъм в българската държава не са сигурни и се основават повече на общи съображения, сравнения и допускания. Възможни са например известни аналогии с поведението на хазарския каган и неговата аристокрация, които избират юдеизма като компромисно-защитен вариант срещу политико-религиозната експанзия на Византийската империя и Арабския халифат[24]. Но ако такава политика е била необходима за Хазарския каганат, тя едва ли би била възможна за България и може би щеше да е само временен ход за Борис и поддържащата го част от върхушката с оглед повдигането на българския въпрос пред двете вселенски църкви. Заслужава да се спомената и думите на А. А. Шахматов, според който „. . . быть может, в Болгарии высшие классы общества до принятия христианства придерживались, как и у Козар, иудейства, лишь медленно уступавшего место новой религии; дальше эти следы выразились в большом количестве ветхозаветных апокрифов, ведущих иногда прямо к еврейскому источнику. Болгария — это классическая страна апокрифов, распространившихся по-видимому под влиянием еретического учения богомилов, получили часть их несомнено от самых иудеев. Еврейство держалось в Болгарии очень устойчиво"[25]. Не може да не се спомената и някои факти от по-късно време — например имената на синовете на комита Никола (Мойсей, Аарон, Самуил, Давид), които оглавяват борбата срещу Византия в Западното българско царство. В Житието на Теодосий Търновски от патриарх Калист (XIV в.) се разказва, че на антиеретическия събор в Търново през 1360 г. наред с богомилите са били прокълнати „и от еврейских ереси зле мудрствующих"[26]. Възможно е вълната от антиюдейски настроения и преследвания, характерни за управлението на Василий I Македонец (при когото даже са устройвани публични диспути между юдеисти и християни)[27], да е дала някакво отражение и в България, но за това предположение няма никакви данни. Подобно на Шахматов, по повод на антиюдейските пасажи в отделни писмени паметници се мотивира присъствието на юдеизъм в България. Например В. Ягич ги свързва с „вътрешната история на българите" — във връзка с превода на Тълкуванията към Псалтира на Исихий Йерусалимски през X в. Това изглежда правомерно, но се нуждае от по-детайлна аргументация[28].

Измеренията на юдеистката пропаганда на територията на Първата българска държава са все още твърде неясни от историческата им страна[29], затова остава възможността да следим показанията на литературните източници, като ги съпоставим с основния генериращ модел — полемиката на Константин с юдеисти.

2.2. *Произведения на Кирило-Методиеви ученици*. Логично е да се очаква известна противоюдейска тенденциозност в творбите на Кирило-Методиевите ученици, които вероятно са били запознати с Методиевия превод на Константиновото съчинение или поне с неговия житиен вариант.

Знае се добре, че много изследователи свързват написването на ЖК (а някои и на ЖМ) с Климент Охридски[30], а на ЖМ, особено след разчитането на акростиха в Службата на Методий — с името на Константин Преславски[31].

2.2.1. *Климент Охридски.* Действително, съпоставката показва наличие на ред цитати с противоюдейски, полемичен характер в някои доказани или предполагаеми слова на Климент Охридски[32]. Най-напред ще обърнем внимание на Похвалното слово за пророк Захарий и за зачатието на Йоан Предтеча, което е познато в 21 преписа. Пасажът, посветен на пророчествата за Христос, бележи редица съответствия с ЖК:

Похвално слово за пророк Захарий:	ЖК:
Рцете, дщери сионовѣ: се цр҃ь твои грѧдеть тн кротъкын, всѣдъ на ꙗрьминкъ и жрѣбѧ младо (Захарий 9; 9, с. 182).	Раꙋн се Sѣлw, дщи Сiwнꙗ; се цр҃ь твои гредеть к тебѣ кротькь, възсѣдь на жр҃ѣбьць wслiн, сн҃а ꙗрьминча (Захарий 9; 9, с. 99).
Нзндеть жезлъ нсъ корене Носеова, и цвѣтъ w҃ него взндеть, и почнеть на немъ дх҃ъ прм҃дрi, дх҃ъ разꙋма, дх҃ъ страха бж҃ꙗ (Исай 11, 1, I, с. 182—183).	w҃ iессwва корене нзшь҃ шiнмь (Исай 11, 1, с. 99).
Се дв҃ꙗ въ чревѣ прiиметь и родить сн҃а, и нарекꙋть нмѧ емꙋ Ємьманꙋнлъ, еже есть сказаемое с намн бг҃ь (Исай 7; 14, I, с. 183).	Се дв҃ла въ чрѣвѣ прiимѣ҃ и родить сн҃а и нарекоꙋть нме емоꙋ Єм′маноꙋнль, нже є҃ сказаемо: с намн бг҃ь (Исай 7; 14, с. 100).

За отбелязване е пълното съвпадение между Словото на Климент и ЖК в този цитат, който всъщност отговаря Матей 1; 23. Тази обща, сакрална в своята вярност точност става още по-видима, ако приведем същия цитат от Мариинското евангелие, отразяващо кирило-методиевия превод на Новия завет: се дв҃ꙗ въ чрѣвѣ прiемлеть. И родить сн҃ъ и нарекѫтъ нмѧ емоꙋ емьманꙋнлъ. Иже ести сказаемое с намн бг҃ъ.[33]

прѣж҃е не родн дв҃а болѣзнн нзбѣже (Исай 66, 7, I, с. 183).	Прѣж҃е даже болещiа не родн, прѣж҃е даже не прiнде рож҃ьства ее годь, болѣзнн нзбѣжа, и родн моꙋжьскын поль (Исай 66, 7, с. 100).

Към това трябва да се добави и цитирането на Исай 11, 10, което липсва в ЖК, но се среща нататък в славянската полемина традиция. Похвалното слово за пророк Захарий е една малка антология от пророчества за идването на Христос. Някои от тях се срещат и в други слова на Климент.
Поучение за Благовещение — Исай 7; 14 (т. I, с. 545).
Похвала за Цветница (Връбница) — Исай 7; 14; Захарий 9, 9; Исай 11, 1 (Т. 1, с. 594, 595).

За пряко влияние на ЖК върху тези цитати няма достатъчно основания да се говори, но е възможно Климент, школувайки при своите учители, да е усвоил не само семантиката, но и звученето на цитата и поради това да го възпроизвежда точно. Аналогичен сравнителен материал ни дават и предполагаемите слова на Климент.

Слово за зачатието на Йоан Предтеча	ЖК
Не wскѳдѣетъ кнѧзь w҃ Iюды, и вождь w҃ стогнѳ его, дондеже прiиндеть емѳ же лежитъ чаꙗнiе ꙗзычное (Битие 49, 10; Т. 2, с. 48).	Не оскоꙋдѣеть кнесь w҃ iоꙋды, нн вожь҃ w҃ стегноꙋ его, дондеже прiинде, емоꙋ же щеднтсе, и ть чаанiе езыкwмь (Битие 49, 10, с. 99).

Слово за Светите отци — отново Исай 7; 14 (Т. 2, с. 190). Както следва да се очаква, с много пророчески цитати е изпълнено Словото за Рождество Христово. Най-напред ще видим познатите Исай 11; 1, 11; 10 и Битие 49, 10 (т. II, с. 217). Следва Данил 2; 34 (45): Н ꙗко се камень оутрьть се горы. (т. II, с. 217); срв. в ЖК: Камень оустрьгын се съ горы без роукы чл҃ꙗскые (с. 99). Цитиран е и друг топически (най-често противоюдейски) пасаж — Варух 3; 37—38. Нататък имаме Исай 11; 2—3 (с. 218).

Н тн, Вн҃ѳлеѡме, земле Нюдова, доме Ефрантовь весели се; зане ѡ тебе мнѣ нзыдеть кнезь бытн въ Нсранли (Михей 5, 2, Т. 2, с. 218).

Н ты, Вн҃ѳлееме, земле іоудѡва, нникакоже мьншій есн въ вл҃кахь їоудѡва; нс тебе бѡ мн нзыдеть вѡждь, нже оупасеть людн мое іи҃л҃ꙗ, н нсхѡды его нскѡнн ѡ дн҃н вѣка. . . (Михей 5, 2, с. 100).

Нека посочим и този класически цитат, който присъства и в Евангелието (Матей 2, 6): Н ты Вн҃ѳлеѡме земле Нюдова нничнм же мънъшн есн въ вл҃ка еже оупасеть людн моꙗ нзл҃ꙗ. . .[34].

За това следват и други общи с ЖК цитати — Битие 49, 10 и Исай 7; 14 (т. 2, с. 218). Последният цитат ще видим и в Поучението за Цветница (Връбница) (второ) — т. 2, с. 301.

2.2.2. Константин Преславски. Подобни акценти се долавят и при ученика на Методий — Константин Преславски. Ще приведем един характерен пасаж от неговия пръв засвидетелстван труд (писан преди 894 г.)[35] — Учителното евангелие. В единствената оригинална 42-ра беседа от този труд Константин полемизира с юдеистите, като ги сравнява с езичници: оупьше бо соуть ꙗзычьннцн на вѣроу. паче жестосрьдьінхъ жндовъ тѣмь же н вл҃дка рече „не десать лн са очістнша“. срамлаꙗ бестоудьна лїца жндовьска прнимъшнхъ многъ бл҃годѣтнн ѡ бг҃а і ѻц҃а. н на непохвалснніе оувратѧшінхъ са. (Синодален 262, XII в. ГИМ, л. 196а)[36].

2.3. **Произведения от Симеоновия (Преславски) културен кръг.**

2.3.1. *Йоан Екзарх*. Редица примери на антиюдейска насоченост ни дават съчинения, отнасяни към културния кръг на цар Симеон, чиито грижи за просветата и лични литературни амбиции са достатъчно добре известни[37]. Сред тях се открояват трудовете на най-крупния представител на този кръг — Йоан Екзарх. В своя пръв труд Небеса или Богословие, представляващ превод на третата част на съчинението на Йоан Дамаскин „Източник на знанието“, старобългарският книжовник превежда и глава, насочена срещу евреите: м҃е на жндъı н ѡ сѵботѣ (κατά Ἰουδαίων, περί του Σαββά του).[38] Освен това в Словото си за Възнесение Йоан Екзарх привежда в края пасаж с откроваща се противоюдейска тенденциозност: срамлѧнте са жндове. пророкы почнтающе. н о нємь же соуть прор҃цн гл҃ал Хс҃ъ того не хотѧще оувѣдѣтн іего же мы оубознн оувѣдѣвше клананемса ѡ чюдеса прнтранаꙗ. нм же ран са заключн. то тѣмь нб҃ са дн҃ьс wтвьрьзе. ємоу же пнлатъ соуда. то тъ дн҃ьс на нб҃сн сѣднею сѣдаіеть ємоу же са жндове ругаша. того анг҃лъскыꙗ снлы славѧть. ѡ прѣчнсты н оуме Дв҃дв нмъ же сего дн҃е дозьрѧ. . . (Успенски сборник XII—XIII в., ГИМ, л. 265а)[39]. Известна противоюдейска насоченост се долавя и в най-значителното съчинение на Екзарх „Шестоднев“, чието създаване се отнася към началото на X-ти век[40]. Наистина полемическите пасажи с такъв характер не определят основната идея на паметника, а само подкрепят намерението на автора да състави енциклопедия на естествено-научните и богословски знания за средновековния човек, да покаже високото място на този човек в природата. Не всички

от тях са композирани от Йоан Екзарх, някои са обикновен превод на съответните византийски източници и най-вече на Шестоднева на Василий Велики[41]. Но други указват на вероятно сходство с някои цитати от Константиновата полемика в ЖК (IX—X глава). Тези сходства са малко и не са обусловени винаги от аналогичен контекст, защото идеологическата функция на двете съчинения е различна. При Йоан Екзарх спорът с привържениците на юдеизма е детерминиран в рамките на устойчивото противопоставяне „християнство — езичество" като част от идеята за налагане на християнството, като нова идеология и унищожаването на езическите представи. При това, в едни случаи под „езичници" се визират старогръцките философи, а в други — еретиците въобще (т.е. както при Константин Преславски). Това е довело, може би, и до известно разминаване между двете съчинения (Шестоднев и ЖК), към което следва да се добави и езиковостилната специфика на книжовните школи, които те представят[42].

Ще приведем най-характерните съвпадения на библейски цитати между Шестоднева и X-та глава на ЖК, което най-малкото хвърля светлина върху развоя на славянската полемико-екзегетическа традиция:

Шестоднев 43 Слово за първия ден	ЖК
ѩкоже пакы и въ сходѣ рече Мосн. и бѣ́ше гласи и мльнїѥ. и ѡблакъ тьмьнъ на горѣ синайсцѣ гл҃а трꙋбнъıй гласѣ́ше вельмн. (Изход, 19, 16, т. I, с. 165).	И како Мѡ҃ сн дх҃ѡ мь ст҃ы҃м҃ въ своен мл҃твѣ рече, ꙗꙋцѣ простьрь: Въ громѣ каменін и гласѣ трꙋбнѣмь не ѩвлѩн нн се ктомꙋ. . . (с. 9), следва Изход 34, 9).

Особено интересно е началото на петото слово на Шестоднева, което е посветено на животинския свят. Тук Йоан Екзарх спори с юдеистите, които отхвърлят раждането на Христос от девица; този въпрос равините поставят и на Константин в хазарската дискусия. Наблюдава се близост в аргументацията:

Слово за петия ден	ЖК
Длн, ѥ́же ѥ́стъ бѣдьнѣ́ѥ и немощьонѣıе, бж҃нѣ́ радн повелѣннѣ́. могꙋще ѥ́стьство водноѥ́ сътворнтн вѣрꙋѥ́ші, а́лн ѥ́же зѣ҆ло ꙋдобѣ́ѥ въ ѡномꙋ прнложьшь бж҃нѣ́ цѣщ повелѣннѣ́. родитї дв҃ѣ непрнемлеші (Т. 5. 27—29).	Да како нѣсо҃ꙋ трѣсновенн, нже гл҃ютъ: „Не может се въмѣстнтн въ чл҃ка бц҃ь?" А ѡнь и въ коупннѕ се въмѣстн, и въ ѡблакь, боурею и дымѡ҃ ѩвль се Мѡѵсѕ (Изход 19, 17, с. 97).

Отново в Словото за петия ден, след посочения откъс, Екзарх цитира популярния пасаж от пророк Исай 7; 14, макар и в полемически контекст, различен от този в ЖК (където Константин разяснява идването на Помазания):

Ѡ нем' же велнкы Нсаннѣ́ прѣ многъ лѣтъ въпню проповѣда нъ рекы́. се дв҃а во чрѣвѣ прнѧ́метъ и родетъ сн҃ъ и нарекоутъ ѩ́ме ѥ́мꙋ Ѥ́мьманоу́ль. ѥ́же се сказаѥ́тъ С намн бц҃ь (Исай 7; 14, Т. 5, с. 29).	Нсаіа бѡ сказоу҃е рожѣ҆ство его т҃ѡ дв҃ы, гл҃е снце: Се дв҃аа въ чрѣвѣ прінме҃ и роднть сн҃а и нарекоутъ нме емоу ѥм'маноунль, нже і҃е сказаемо: С намн бц҃ь (Исай 7, 14, с. 100).

Сходства с ЖК намираме и в шестото слово, макар и тук цитатите да преследват различни цели. Йоан Екзарх утвърждава, че всичко в природата е предназначено за човека, докато Константин отговаря на упрека, че християните не спазват култовия режим спрямо храната:

Слово за шестия ден	ЖК
ѩже проливаѥтъ кръвь чл҃чю. въ кръве мѣсто ѥго проливаѥтѣ. ѩко по о҃бразоу бжню створихъ чл҃ка (Битие 9, 6, Т. 6, с. 137). ѩже по въздоухоу паретъ п′тнце. ѩли ѩже въ морѣ нырають. ѩлї ѩже по земли ходетъ животн. то въ тоѥ мѣсто кръвн пролиѥтъ се кръвь. ѩмѣже по о҃бразоу бжню сътворихъ ѥ. (по Битие 9, 2—6, Т. 6, с. 139—141).	Въса ѩдите, ѩко и зелїе травное, елнко на нбсн и елнко на земли, и елнко въ водахъ, развѣ меса, въ крьвн дш҃а его не ѩдите (Битие 9, 3, 4, Левит 17, 14, Второзаконие 12; 23). И: Нже пролѣеть кръвь чл҃ка, да пролѣет се своа его въ нѣее мѣсто (Битие 9, 3—6, с. 98). Пръвомов завѣтъ заповѣдающ въса съмѣсте, ѩко и зелїе травно (Битие 9, 3, с. 101).

Връзката между ЖК и Шестоднева на Йоан Екзарх естествено трудно може да се приеме само от горната съпоставка. Не може да се изключи възможността тя да е имала и случаен характер — откриват се общи цитати, които нямат никаква връзка. Например съвпадението на цитат от Псалтира (103, 5 — Шестоднев, Т. 2, с. 207; ЖК, с. 108). Съществуват обаче и други факти, които, струва ни се, поне в известна степен говорят за непосредствена приемност между Константин и Йоан Екзарх.

Известно е, че в Шестоднева се съдържат някои сведения за живота в България по това време[44]. В Словото за четвъртия ден например, разказвайки за престолонаследството при българите, Йоан Екзарх уточнява: и въ блъгарѣхъ испрѣва родываютъ кнєзн сн҃ъ въ о҃ц҃а мѣсто. ѩ братръ въ брата мѣсто ѩ козарѣхъ такоже слышнмъ бывающе (Т. 4, 243—245).

В ЖК има интересно съответствие на това, което старобългарският книжовник е чул. В глава девета (където се описва началото на мисията при хазарите) се говори за един „хитър и умен“ човек, изпратен да изпита Константин преди дискусията; именно той го провокира с въпроса: Како вы зъль обычан нмате и ставите ц҃ра нного въ нного мѣсто, ѡ нного рода? Мы же по роду се дѣемь (с. 96).

На този факт най-напред обръща внимание А. А. Шахматов[45], той е отбелязан и в коментара към последното българско издание на ЖК от Хр. Кодов: „Откъде — пише с основание изследователят — е могъл Екзарх да „чуе“ подобно нещо? Твърде вероятно е да е узнал това нещо именно от Константиновото Житие.“[46] Прави впечатление и семантическото съответствие на глагола слышатн (получавам сведения) в другото голямо (преводно) съчинение на Йоан Екзарх „Небеса“. Говорейки в предисловието за превода на библейските книги, книжовникът упоменава оны бо ѯ-ть прѣложнм бѣаше оуже Мефодни, ѩкоже слышаахъ[47]. От контекста се вижда, че тук глаголът слышатн е употребен не в неговото най-разпространение „чувам, слушам“, а в смисъл на „получавам известия, сведения“[48], Към това биха могли да се добавят и наблюденията на А. Вайан, които доказаха, както ни се струва твърде убедително връзката между т. нар. Македонски кирилски лист[49] и предисловието на Йоан Екзарх към Небеса. Според френския славист, в Македонския лист се съдържа част от трактат върху превода на Константин-Кирил, който по всяка вероятност е предхождал неговия евангелски превод. В предговора си към Небеса Екзарх е използвал някои разсъждения на славянския просветител и съответно е разполагал с „екземпляр“ от Константиновия превод на евангелието[50].

Между Йоан Екзарх и Константин-Кирил съществуват аналогии и във философски план. Обикновено тук се сочат прилики между известното Константиново определение на философията (ЖК, гл. IV) и някои страни от философската концепция на Екзарх в „Шестоднева“[51]. За същото говорят и

естетическите възгледи на двамата славянски мислители. „Особенно четко проступает — пише по този повод Кр. Станчев — усвоение ареопагитских взглядов[52] в „Шестодневе“ Иоанна Экзарха, причем не только в переводных, но и в оригинальных его частях“[53].

Колкото и общо да звучат тези съвпадения — текстови и философско-идейни, те най-малкото показват типологията на една традиция, въплътена в съизмерими величини на славянското Просвещение — Константин-Кирил и Методий, от една страна, и (при цялата „преславска“ специфика) Йоан Екзарх — от друга. Самият старобългарски книжовник е имал съзнание за тази приемственост и я подчертава, съизмервайки се с първите славянски просветители в цитирания вече Плорог (предисловие) към превода на Небеса: Понєже оубо сѣатын человѣкъ бжїнн Кѣстатннъ Философ рекъ мьногъı трудьı прнѣ, строѣ писмена словѣньскъıхъ кънигъ н отъ евангелнѣ н ап̄(с)ла прѣлагаѣ нзборъ, єлнкоже достнже жнвын въ мнрѣ семь тьмьнѣмь, толнкоже прѣложъ, прѣстоупн въ бесконьца н свѣтъ прнатъ. . . архнепнскоупъ Мефодни, братъ его, прѣложн вса оуставьнъıѧ, кънигы ѯ отъ єллньска ѧзыка, єже єсть грѣчьскъ, въ словѣнскъ. ѧзъ же се слъıша, мъногашьдъı хотѣвъ окоуснтї оучнтельскаѧ сказанна готова прѣложнтн въ словѣньскъ. словьнъскь ѧзыкь оны бо ѯ-тъ прѣложнлъ бѣаше оуже Мефодни“[54]

ЛИТЕРАТУРА

[1] Охридски, Кл. Събрани съчинения, т. 3. Пространни жития на Кирил и Методий. Подготвили за печат Б. Ст. Ангелов и Хр. Кодов. С., 1973, с. 100 (нататък ще цитираме само страницата).

[2] Воронов, А. Главнейшие источники для истории Свв. Кирилла и Мефодия. Киев, 1877, 59—63.

[3] Бильбасов, В. А. Кирилл и Мефодий по западным легендам. СПб., 1871, с. 174.

[4] Воронов, А. Главнейшие источники. . . , с. 62.

[5] Бодянский, О. М. О времени происхождения славянских письмен. М., 1855, с. 41; Leger. L, Cyrille et Méthode. Paris, 1868. p. 198.

[6] Dvornik. J. Des légendes de Constantin et Methodius. vues de Byzance. Prague, 1933. 198—199.

[7] Мориасу, Т. Хазарская миссия Константина (ее значение в ЖК). — Старобългарска литература, 10, 1981, с. 47.

[8] Мориасу, Т. Хазарская миссия Константина. . . , с. 50.

[9] Георгиев, Е. Книгите на славянския просветител Константин-Кирил, преведени от неговия брат Методий на славянски (старобългарски) език. — Slavistična revija. — X. I—4 (Rajku Nachtigalu za osemdesetletnico). Ljubljana. 1957. 119—128.

[10] Vavřinek, V. Staroslověnske životy Konstantina a Metoděje, Praha. 1963. 67—68.

[11] Единственото изключение ни дава препис в архива на Бодянски, където съобщението е поместено в края на ЖК: Вж. Бодянский, О. М. О времени происхождения. . . , с. XXVI.

[12] Трендафилов, Х. Книгите на Константин-Кирил и Словата на Методий (Методий – редактор на антиюдейското съчинение на Константин-Кирил). — Die Slavischen sprachen. 9. 1986. 105—118.

[13] Трендафилов, Х. Книгите на Константин-Кирил. . . , с. 118.

[14] Šašel, J. Die Beweggründe für die Übersetzung der griechisch verfa ten Disputation des Konstantinos Philosophos über den wahren glauben ins Altslavische (Vita Const. 9—10) — Byzantinische Zeitschrift. 80. 1987. 77—79.

[15] Van Esbroeck, M. Le substrat hagiographique de la mission Khazare de Constantin-Cyrille — Analecta Bollandiana. t. 104. fasc. 3—4. 1986. 337—349.

[16] Ziffer, G. Konstantin und die Chazaren — Die Welt der Slaven, XXXIV, 2, 1989, 354—361; Срв. Panzer, B. Die Disputationen in der ansl. Vita Constantini Authentizität und literarische funktion. — Zeitschrift für slavische Philologie, 34, 1968, 66—88.

[17] Панайотов, В. За „книгите“ на Константин-Кирил (настоящо изд.,).

[18] Trendafilov, Chr. Die altnichenslawische Vita Constantini und die Traditionen der altslawischen Exegese. — Byzantinoslavica, 46, 1985, 33—39.

[19] Трендафилов, Х. Речта на Философа в старорускатa Повесть временных лет и полемичните традиции на Константин-Кирил — Старобългарска литература, 22, 1990, 34—46.

[20] Трендафилов, Х. Пространное житие Константина-Кирилла и „Просветитель“

Йосифа Волоцкого (К вопросу о месте Кирилло-Мефодиевских традиций в литературе Московской Руси). — Paleobulgarica, XIII, 3, 1989, 83—98; срв. Zucherman, C. An Unnoticed Source of Josif Volokolamsk's. The „Life of Constantine the Philosopher". — Byzantinoslavica, L, 2, 1989, 193—196.

[21] Панайотов, В. Проникване на старобългарски писмени паметници в Киевска Русия. — Die Slawischen Sprachen, 17, 1989, 75—83.

[22] Вж. подробно Гюзелев, В. Княз Борис I. С., 1969.

[23] Извори за българската история. — Т. 7. Латински извори (ЛИБИ) С., 1960, 65—125. . . Всички цитати са по това издание и ще сочим само страницата.

[24] Halevi, M. A. Le problème des Khazares. — Известия на института за археология, Т. 9 С., 1935.

[25] Шахматов, А. А. Толковая Палея и Русская летопись. СПб., 1904, с. 16. Срв. Голубинский, Е. Е. Краткий очерк истории правосалвных церквей болгарской, сербской и румынской или молдо-валашской. М., 1871, с. 678.

[26] Сырку, П. К истории исправления книг в Болгарии в XIV в., I. Время и жизнь патриарха Евфимия. СПб., 1898, 266—270.

[27] Вж. Dvornik, F. Les légendes. . . , p. 202.

[28] Вж. в тази връзка Дуйчев, Ив. Болонски псалтир. Български книжовен пàметник от XIII в. С., 1968, с. XXXII; Шиваров, Н. Древни източни коментари на Псалтира и старобългарските им преводи. — Годишник на Духовната академия. Т. 27 (L IV), 1978—9. С., 1986, 73—74.

[29] Някои смятат, че пропагандата на юдеизма е идвала от Солун, където е имала стара еврейска колония. Вж. Соколов, М. И. Из древней истории болгар. СПб., 1879, с. 144. В. Н. Златарски, напротив, приема, че евреите са дошли от североизток. (История на българската държава през Средните векове. Т. 1, ч. 2. С., 1971, с. 66).

[30] Вж. преглед на аргументите в: Климент Охридски. Събрани съчинения. Т. 3. С., 1973, 6—9.

[31] Костич, Д. Буграски епископ Константин — писац службе св. Методију. — Byzantinoslavica, XII, 1937—1938, 189—211. Новооткритите творби на Константин Преславски правят това предположение още по-реално. Срв. Попов, Г. Триодни произведения на Константин Преславски (Кирило-Методиевски студии, кн. 2). С., 1985.

[32] Цитатите вземаме от Климент Охридски. Събрани съчинения. Т. 1. С., 1970. Т. 2. С., 1977; нататък ще сочим само тома и страницата.

[33] Jagič, V. Quattuor evangeliorum versionis paleoslovenicae. Codex Marianus glagoliticus. Berolini, 1883, p. 3. В същия вид този цитат се чете и в Асеманиевото глаголическо евангелие. Вж. Kurz, J. Evangeliář Assemanüv, dil II. Praha, 1955.

[34] Jagič, V. Quattuor evangeliorum. . . , p. 4.

[35] Вж. Златарски, В. Н. Най-старият исторически труд в старобългарската книжнина. Сп. на БАН, кн. XXVII, 1923, 132—182.

[36] За този ръкопис вж. Горский, А., К. Невоструев. Описание славянских рукописей Московской Синодальной библиотеки, II, 2. М., 1859, с. 409.

[37] Общо за цар Симеон като меценат и писател вж. Божилов, Ив. Цар Симеон Велики (893—927): Златният век на Средновековна България. С., 1983, 54—56, 163—165; срв. Трендафилов, Х. Старобългарският владетел като писател (Антично-византийски образци и национална реализация). — Литературна мисъл, 1989, № 4, 67—81.

[38] Sadnik, L. Des Hl. Jchannes von Damaskus" Ἔκθεσις ἀκριβής τῆς ὀρθοδόξου πιστεως". — Monumenta linguae slavical dialecti veteris. Fontes et dissertationes. T. V. Wiesbaden, 1967, s. XV.

[39] Успенский сборник XII—XIII вв. Издание подготовили О. А. Князевская, В. Г. Демьянов, М—В. Ляпон. М., 1971, с. 432.

[40] В своя Шестоднев Екзарх нарича българския владетел Симеон „княз". Тъй като съществуват сериозни разногласия за времето, когато Симеон е получил титлата „цар", то и написването на Шестоднева трябва да се отнесе преди 913 г. или преди 917 г. Вж. Петканова, Д. Старобългарска литература, Т. 1, С., 1986, с. 249.

[41] Самият Йоан Екзарх в предисловието си към „Шестоднева" подчертава компилативния характер на своя труд и изтъква най-напред като извор Василий Велики: „си же словеса шесть господи мой. не ѡ себѣ мы ѥ́смъ съставилн. нъ wво ѹ́тъ ѥ́къзамера свѣтѣлго Васнлнѣ йстовлѣ словеса ѹ́во же й разоумы ѹ́тъ него въземлюще. . ." Вж. Aitzetmüller, R. Das Hexaemeron des Exarchen Johannes. I. Graz, 1958, s. 43.

[42] За оразличителните признаци на Кирило-Методиевата и Симеоновата школи вж. Трендафилов, Х. Първото Славянско просвещение и неговите школи. — Die Slawischen Sprachen, 22, 1991, 85—103.

[43] Шестоднева цитираме по: Aitzetmüller, R. Das Hexaemeron des Exarchen Johannes. — Т. 1—6. Graz, 1958—1971 (ще сочим само тома и страницата).

[44] Трифонов, Ю. Сведенията из българския живот в „Шестоднева" на Йоана Екзарха. — Сп. БАН, XXXV, 1926.

[45] Шахматов, А. А. Толковая Палея и Русская летопись. . . , с. 19; срв. Лавров, П. А. Кирило та Метод и в давньо-словеньскому письменств. — Збірник історично-філологічного видділу Українська академия наук, № 78, У Київ, 1928, с. 25.

[46] Охридски, Кл. Събрани съчинения. Т. 3, С., 1973, с. 151.

[47] Sadnik, L. Des Hl. Johannes von Damaskus. . . , s. 4.

[48] Срезневский, И. И. Словарь древнерусского языка. Репринтное издание. Т. 3, ч. 1. Р–С. М., 1989, 437–438.

[49] За този паметник вж. Минчева, А. За текста на Македонския кирилски лист и неговия автор. — Старобългарска литература, 9, 1981, 3–20; Минчева, А. Старобългарски кирилски откъслеци. С., 1978, 76–89.

[50] Vaillant, A. La préface de l' Evengeliaire vieux-slaves — Revue des Etudes Slaves. T. 24, 1–4, 1948, 5–21. Критика на това мнение: Добрев, И. Съдържа ли Македонският кирилски лист откъс от произведение на Константин Философ-Кирил за преводаческото изкуство? — Старобългарска литература, 9, 1981, 20–32.

[51] Бъчваров, М., Б. Пейчев. „Шестодневът" на Йоан Екзарх Български (светоглед и етика). В: Йоан Екзарх. Шестоднев. С., 1981, с. 29.

[52] За Псевдо-Дионисий Ареопагит и византийско-славянската теория на образа вж. Бычков, В. В. Византийская эстетика. М., 1977, 122–125; Станчев, Кр. Поетика на старобългарската литература. С., 1982, 12–23.

[53] Станчев, Кр. О философско-эстетических взглядах Константина-Кирилла Философа. — Palaebulgarica, III, 2, 1979, s. 11.

[54] Sadnik, L. Des Hl. Johannes von Damaskus. . . , 2–4.